

સિદ્ધશિલા

મધુસૂદન ઢાંકી

ભવચક્રમાંથી મુક્તિ મેળવ્યા પછી જીવાત્મા કયા સ્થાન પ્રતિ ગતિ કરે છે તે સંબંધની અન્ય પ્રાચીન ભારતીય ધર્મોની વિભાવનાઓથી નિર્ગ્રન્થદર્શનની વિભાવના જુદી પડે છે; વસ્તુતઃ તે તદ્દન નિરાહી છે. નિર્ગ્રન્થ વિભાવમાં અનંત આકાશ વચ્ચે, પ્રતીકલક્ષી ઉપમાનથી 'પુરુષાકૃતિ' મનાતા, 'લોક' કિં વા સંપૂર્ણ 'વિશ્વ' સદૈવ સંસ્થિર અવસ્થામાં રહે છે. પ્રસ્તુત શાશ્વત સંપૂર્ણ લોકના 'ત્રિલોક' રૂપે ત્રણ પ્રભાગ કલ્પવામાં આવ્યા છે : અધઃલોક (નરકાદિ), તિર્યક્લોક (અમુક હદે મનુષ્ય-તિર્યંચાદિનું) નિવાસસ્થાન, અને ઊર્ધ્વલોક (દેવકલ્પો આદિ). અસંખ્યાતા જીવાત્માઓની કર્માનુસાર, આ 'ત્રિલોક' અંતર્ગત વિવિધ (૮૪ લાખ) યોનિઓમાં જન્મ-મરણની સંપરિલીલાયુક્ત ગતિ નિરંતર થતી રહે છે. આ ઘટમાળમાંથી મુક્ત થનાર જીવ, અંતતઃ લોકના સર્વોચ્ચ ભાગે, દેવકલ્પોની ટોચે રહેલી 'સિદ્ધશિલા' પર નિરંજન-નિરાકાર, સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી રૂપે, અપરિમેય, અવ્યાબાધ સુખમાં સદૈવ સ્થાયીરૂપે વસે છે. ત્યાં પહોંચી ગયા પછી સંસારમાં પુનરાગમન ટળી જાય છે.

બ્રાહ્મણીય દર્શનોમાં, વેદાંતાદિ અનુસાર, મુક્તિ પામેલ આત્મા તો સર્વવ્યાપી, સર્વશક્તિમાન, સંપૂર્ણ વિશ્વ સમેત સર્વ પદાર્થોને પોતાનામાં સમાવનાર 'બ્રહ્મ'માં વિલીન થઈ જાય છે : અષ્ટાદશમહાર્ણવમાં મળી જતા જલબિંદુની જેમ. તો વળી પૌરાણિક માન્યતાઓમાં જોઈએ તો, વિમુક્ત જીવ શૈવધર્મમાં શિવના ધામ મનાતા 'કૈલાસ' પર્વત પર, અને ભાગવત-વૈષ્ણવધર્મમાં ભક્તાત્મા 'વિષ્ણુલોક/વૈકુંઠ' પહોંચી ત્યાં નિવાસ કરે છે. તો અનાત્મવાદી બૌદ્ધદૃષ્ટિમાં દેહ તેમ જ ચૈતન્યાભાસનું પ્રકટીકરણ 'પંચસ્કન્ધ' (વિજ્ઞાન,વેદના,સંજ્ઞા, સંસ્કાર,રૂપ)ના સંતુલિત સમ્મિલનને પ્રતાપે થાય છે. કર્માન્ત પછી તેનું સંઘટન પૂર્ણતયા વિશુંખલ થઈ જતાં બધા જ આનુષંગિક પળ અન્યથા ક્ષણિક સંસ્કારોનું શૂન્યમાં પૂર્ણતયા શમન એ જ નિર્વાણ છે.

નિર્ગ્રન્થોની મોક્ષસ્થાન સંબંધી આગવી કલ્પના કેટલી પુરાણી છે,

તેનો ક્રમશઃ કઈ રીતે વિકાસ થયો છે, તે સંબંધમાં આગમોના નિરીક્ષણ અને ત્યાં થયેલાં વિધાનોના પરીક્ષણ અને ક્યારેક અર્થાપત્તિ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી માહિતી પરથી અમુકાંશે અંદાજ / ક્યાસ નીકળી શકે છે.

એ સ્ત્રોતમાં સૌ પહેલાં આવે અર્હત્ પાર્શ્વના સંપ્રદાયમાં રચાયેલા, મૂળે ચૌદ પૂર્વ એવા અભિધાન-પ્રાપ્ત ગ્રંથસમૂહમાંથી, વર્તમાને એના અલ્પાંશે જ અવશિષ્ટ રહેલા હિસ્સા અંતર્ગત, ઋષિભાષિતાનિ અત્યંત મહત્ત્વનો ગ્રંથ છે : તેમાં 'લોક' શબ્દનો ઉલ્લેખ પ્રશ્નોત્તરી ઢાંચામાં સ્વયં અર્હત્ પાર્શ્વે કરેલો છે, જેનો શબ્દો પરથી મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતના વિકાસને દૂર કર્યા બાદનો અસલી અર્ધમાગધી ભાષા અનુસારે પાઠ નીચે મુજબ છે :

૧. કેડયં લોગે ?
૨. કતવિધે લોગે ?
૩. કસ્સ વા લોગે ?
૪. કે વા લોગ ભાવે ?
૫. કેન વા અટ્ટેન લોગે પવ્વુચતી ?

પાસેન અરહતા હિસિના બુચિતં-

૧. જીવા ચેવ અજીવા ચેવ ।
૨. ચતુવિધે લોગે વિઆધિતે-દવ્વતો લોગે, સ્વેત્તતો લોગે, કાલતો લોગે, ભાવતો લોગે ।
૩. અત્ત ભાવે લોગે સમિત્તં પડુચ્ચ જીવાનં, લોગે નિવ્વંતિ પડુચ્ચ જીવાનં ચેવ અજીવાનં ચેવં ।
૪. અનાદિએ અનિધને પારિણામિતે લોકભાવે ।
૫. લોકતીતિ લોકો ।

-હિસિભાસિયાઈ, અ. ૩૧

આ પ્રશ્નોત્તરીમાં 'લોક'ને અનાદિનિધન પળ પરિણમનશીલ કહ્યો છે : જો કે એનું સ્વરૂપ કેવું છે તેનો નિર્દેશ નથી.

અર્હત્ પાર્શ્વના સંપ્રદાયમાં સંગુપ્તિ અને અર્હત્ વર્ધમાનના સંપ્રદાયમાં

અવશિષ્ટ રહેલા અન્ય પ્રાચીનતમ ગ્રંથોમાં સૂર્યપ્રજ્ઞસિ અને ચંદ્રપ્રજ્ઞસિ ગ્રંથો પણ છે. એમાં છે તેવો વિષય ચર્ચનાર બ્રાહ્મણીય પુરાતન ગ્રંથ વેદાંગ-જ્યોતિષમાં જોવા મળતી કેટલીક વિભાવનાઓ આ બંને ‘પ્રજ્ઞસિ’ ગ્રંથોમાં પણ સમાંતરરૂપે મળી આવે છે. તેમાં પછીના નિર્ગ્રન્થ ગ્રંથોમાં ઉલ્લિખિત અને વર્ણિત ‘જંબૂદ્વીપ’ અને બે સૂર્ય, બે ચંદ્ર અને ૮૮ ગ્રહોની વાત તો છે, પરંતુ ઊર્ધ્વલોક અને અધઃલોકના નિર્દેશ (ત્યાં સંદર્ભપ્રાપ્ત ન હોવાથી ?) મળતા નથી. એટલે જિન પાર્શ્વના સંપ્રદાયમાં સંપૂર્ણ લોકનું કેવું કલ્પન હતું તેનો અંદાજ મેળવી શકાતો નથી.

અર્હત્ પાર્શ્વના નિર્વાણ પછી થોડાક દશકાઓમાં જ, પરિભ્રમણ કરી ઉપદેશ દેનાર અર્હત્ વર્ધમાનનું ‘લોક’ વિશે શું માનવું હશે ? તેઓ ‘લોક’ના તેમજ ‘નરક’ના અસ્તિત્વમાં માનતા એટલું તો આચારાંગના પ્રથમ સ્કંધમાં સચવાયેલા તેમના પોતાના જ ઉદ્ધારોમાં મળતા ટૂંકા શા નિર્દેશ થકી જાણવા મળે છે :

સે આતાવાદી, લોગાવાદી, કમ્માવાદી, કિરિયાવાદી ।

- આચારાંગ ૧.૧.૩

અને

એસ ખલુ ગંથે, એસ ખલુ મોહે, એસ ખલુ મારે, એસ ખલુ નરગે...
 इत्यादि

-આચારાંગ ૧.૩.૨૫.

પરંતુ અહીં પણ લોકના સ્વરૂપ વિશે તેમનો કેવો વિભાવ હતો તેની કોઈ વિગત મળતી નથી.

આચારાંગ પછીના પ્રાચીનતર અને જેનો જૂનો ભાગ મૌર્યયુગથી અર્વાચીન નથી એવા ગ્રંથોમાં સૂત્રકૃતાંગ, દશવૈકાલિક અને (બૃહદ્) કલ્પસૂત્રમાં પણ એ વિશે સ્પષ્ટતા કરતા કોઈ ઉલ્લેખો જડતા નથી. પરંતુ એ જ કાળના ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં અર્હત્ પાર્શ્વના શિષ્ય કેશી કુમારશ્રમણ અને અર્હત્ વર્ધમાનના પટ્ટશિષ્ય ગૌતમ વચ્ચેના શ્રાવસ્તીમાં થયેલા સંવાદમાં કેશીએ મુક્તિ પામેલ જીવ, પહોંચવામાં ટુષ્કર એવા, લોકાગ્રે રહેલ ધ્રુવસ્થાન પર કેવી દશામાં જાય છે તે વિશે પ્રશ્ન કરતાં ગૌતમે ઉત્તર આપેલો કે ભવગતિનો નાશ કરી મુનિ અનાબાધ શિવ-સ્થિતિ પ્રતિ લોકાગ્રે રહેલા સ્થાનમાં શાશ્વત વાસ કરે છે. તેનો

મૂઝ અર્ધમાગધીમાં પાઠ આ રીતે સંભવે છે :

સારીર-માણસે દુક્ષે બજ્જમાનાન પાણિનં ।
 खेमं सिवं अनाबाधं थानं किं मन्नसी मुनी ॥
 अत्थि एगं ध्रुवं थानं लोगगम्मि दुररुहं ।
 जत्थ नत्थि जरा मच्चू वाहिनो वेदना तथा ॥
 ठाने य इति के वुत्ते ? केसी गोतमब्बवी
 तओ केसिं बुवंतं तु गोतमो इनमब्बवी ॥
 निब्बाणं ति अबाधं ति सिद्धी लोगगमेव य ।
 खेमं सिवं अनाबाधं जं चरंति महेसिनो ॥
 तं थानं सासतं वासं लोगगंહिं दुररुहं ।
 जं संपत्ता न सोचंति भवोहंतकरा मुनी ॥

-उत्तराध्ययनसूत्र २३.८०-८४

પરંતુ લોકના સર્વોચ્ચ ભાગે કયું સ્થાન છે, એનું અધિધાન શું છે, તેની સ્પષ્ટતા ત્યાં નથી; પણ તે ક્યાં રહેલું છે તે વાતનો સંકેત તો મળી જાય છે જ. કેશીને એથી અર્હત પાર્શ્વના સંપ્રદાયમાં અને ગૌતમને એટલે કે અર્હત વર્ધમાનના શાસનમાં, પણ એ જ સ્થાન અભિપ્રેય છે. વળી લોક પૂર્ણતયા સ્થિરીભૂત સ્થિતિમાં અને ઊર્ધ્વ-લંબાકાર સંસ્થાને હોય તો જ તેના ટોચના ભાગની કલ્પના થઈ શકે. આમ લોક ચિરકાલ સંસ્થિર, અમુકાંશે પરિણામી કિંવા પરિવર્તનશીલ પણ સ્વભાવથી નિત્ય, અને ગમે તેટલો વિશાળ હોય તોયે તે પરિમિત હોવાનું અને મુક્તાત્માઓનું નિવાસસ્થાન સમગ્ર લોકના અગ્રભાવે રહેલું એવું નિર્ગન્થોને ઈસ્વીસનના આરંભના અરસામાં અભિમત હતું તેવું તારતમ્ય નીકળી શકે છે.

ઈસ્વીસનની બીજીથી ચોથી સદીમાં રવાયેલા જંબૂદ્વીપ-પ્રજ્ઞસિ, જીવાજીવાધિગમ સૂત્ર અંતર્ગત સમાયેલી દ્વીપસાગરપ્રજ્ઞસિ, દ્વિતીય આર્ય શ્યામ વિરચિત પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર, અને સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ (વર્તમાન સ્વરૂપ પ્રાયઃ ઈસ્વી ૩૬૩)માં અલબત્ત લોકનાં સ્વરૂપ અને સંરચના સંબંધમાં બીજી ઘણી જ વિગતો મળે છે. પણ કલ્પી શકાય છે તે પ્રમાણે એ બધાં વિગતપૂર્ણ

વિવરણોનાં મૂળ પ્રથમ આર્ય શ્યામ (પ્રાયઃ ઈ.સ.પૂ. ૫૦-ઈસ્વી ૨૫) વિરચિત, પળ વર્તમાને અનુપલબ્ધ, **લોકાનુયોગ** નામક ગ્રંથ હતો. તેમાં લોકના ત્રણ વિભાગ તેમ જ તેની અંદર, પછીથી નિર્ગ્રન્થ-માન્ય બનેલી, ભૂગોળ-ઋગોળ આદિની કલ્પનાઓનો વિસ્તાર હોવો જોઈએ. ઉપર કહ્યા તે **જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિ** આદિ આગમોએ મૂળ **લોકાનુયોગ**માંથી પોતાની લોક સંબંધી તમામ કલ્પનાઓ ઉતારેલી હોવાનું, પ્રાપ્ત કરી હોવાનું સંભવી શકે છે. અને એ બધા ગ્રંથોના આધારે વાચક ઉપાસવાતિએ **ક્ષેત્રસમાસ** (પ્રાયઃ ઈસ્વી ૩૫૦) નામક લઘુગ્રંથની રચના કરેલી અને જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે **બૃહદ્સંગ્રહણી** (પ્રાયઃ ઈસ્વી ૫૭૫) આદિ ગ્રંથોની રચના કરેલી.

પ્રસ્તુત પશ્ચાત્કાલીન આગમ-ગ્રંથોના કથન અનુસાર દેવકલ્પોમાં સર્વોપરિ પાંચ અનુત્તર વિમાનોમાંથી સૌથી ઉપલા, પાંચમા, અને એથી છેલ્લા કલ્પ 'સર્વાર્થસિદ્ધ'ના વિમાનની સ્તૂપિ (કલ્પ)થી ૧૨ યોજન ઉચ્ચપણે 'ઈષ્ટપ્રાગ્ભાર-પૃથ્વી' આવેલી છે, જેના પર સિદ્ધો, ઇટલે કે નિર્વાણ-પ્રાપ્ત મુક્તાત્માઓ, શાશ્વતકાળ માટે નિવાસ કરે છે. અને તે જ એ છે જે વ્યવહારની ભાષામાં 'સિદ્ધશિલા' કહેવાય છે. આ ઈષ્ટપ્રાગ્ભાર-પૃથ્વીનું વિગતે વર્ણન વિશેષે ગુપ્તોત્તર કાળમાં રચાયેલા **તીર્થાવકાલિક-પ્રકીર્ણક** આદિ ગ્રંથોમાં મળી આવે છે તદનુસાર તેની લંબાઈ ૪૫,૦૦,૦૦૦ યોજન (દિગમ્બર મતે ૧૮૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦ માઈલ) છે. તેનો છેડો માંચીની પાંચથી પળ પાતલો છે. તે શંખ, ગોક્ષીર, અંકરત્ન અને રજતપટ સમી ઉજ્જ્વલ છે. તેના છેલ્લા ગાડના છઠ્ઠા ભાગમાં મુક્તાત્માઓ નિવાસ કરે છે. આ બધી છેલ્લી માન્યતાઓ સંબંધના આગમિક અને આગમપશ્ચાત્તાં લેખનોના સંદર્ભો અહીં આપતો નથી.